

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində Quran motivləri (“Yusif” qissəsi əsasında)

Ataəmi Mirzəyev

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ataemi@rambler.ru

Annotasiya. Quran motivləri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tükənməz mövzu və ideya-bədii qaynaqlarından biri sayılır. Şərqin ən böyük sənətkarları kimi, Nizami Gəncəvi (1141-1209) də “Xəmsə”yə daxil olan bütün poemalarında Quran motivlərinə və hekayələrinə geniş yer vermişdir. Şairin poemalarında Adəm, İbrahim, İsa, Xızır, Süleyman və digər peyğəmbərlərlə bağlı Quran hekayələrindən istifadə edilərsə də, “Yusif” qissəsinə müraciət daha çoxluq təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, “Yusif” qissəsi ilə bağlı epizod, motiv və cizgilər birində az, digərində çox olmaqla, “Xəmsə”yə daxil olan bütün əsərlərdə ayrı-ayrı misra və beytlərdə səpələnmiş halda mövcuddur və onlar bütövlükdə hekayətin süjet xətti və ümumi məzmunu haqqında tam təsvir yaradır. Nizami “Xəmsə”yə daxil olan bütün poemalarında “Yusif” qissəsindən gəlmə motivlər hesabına öz fikirlərinin daha dolğun, dəqiq, obrazlı və poetik şəkildə ifadəsinə nail olmuş, ondan həm ideya-məzmun, həm obrazlar sistemi, həm də çeşidli bədii vasitələr kimi uğurla istifadə etmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Quran, motiv, “Yusif” qissəsi, Yəqub, Züleyxa

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 25.09.2021; qəbul edilib – 04.10.2021

Quranic motives in “Khamsa” by Nizami Ganjavi (based on the story “Yusif”)

Ataəmi Mirzəyev

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ataemi@rambler.ru

Abstract. The motives of the Quran are considered one of the inexhaustible theme and the ideological and artistic sources of classical Azerbaijani literature. As one of the greatest masters of the East, Nizami Ganjavi (1141-1209) also in all poems included in his “Khamsa” gave a wide coverage to the motives and narratives of the Quran. In the poems, along with the narratives of the Quran associated with the names of Adam, Ibrahim (Abraham), Isa (Jesus), Khyzr, Suleiman (Solomon) and other prophets, the poet often refers to the story “Yusif”. The studies shows that in all the works included in the “Khamsa”, there are many episodes, motives and lines related to the story “Yusif” as separate lines and beits more or less, and they all make a complete impression about its storyline and general content. In all the poems included in “Khamsa”, Nizami, due to the use of taken motives from the story “Yusif”, achieves both a more complete, accurate, figurative poetic expression of thought and an ideological content, a system of images and a variety of poetic means.

Keywords: Nizami Ganjavi, Quran, motive, “Yusif” story, Yagub, Zuleykha

Article history: received – 25.09.2021; accepted – 04.10.2021

Giriş / Introduction

Klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan-türk ədəbiyyatı islam dini, mədəniyyəti və fəlsəfəsi ilə sıx bağlı olmuş, bu dinin ana kitabı olan Qurani-Kərim isə yüksək mənəvi dəyərləri, dərin əxlaqi-ibrətəməz məzmunu ilə seçilən ayə, qissə və motivləri ilə Şərq ədəbiyyatının əsas ideya-bədii qaynaqlarından birini təşkil etmişdir. Məlumdur ki, Quran motivləri ifadəsi geniş bir anlayış olub, çoxsaylı və çoxçeşidli mövzulara əhatə edir. Buraya ayrı-ayrı peyğəmbərlərə aid qissə və əhvalatlar, müxtəlif hadisələrlə bağlı hekayət, rəvayət və epizodlar daxildir. Amma bununla yanaşı, Quran motivləri dedikdə daha çox peyğəmbərlərlə bağlı hekayətlər – qissələr (qisasül-ənbiya – peyğəmbərlərin qissələri) nəzərdə tutulur [3, s.12]. Ərəb sözü olan “qissə” lüğəvi mənasına görə “rəvayət edilən doğru və ya uydurma hekayə, əhvalat; nağıl, hadisə, vəqie, qəziyyə” mənalarını bildirir. “Qissə” ədəbiyyatşünaslıq termini kimi isə “hekayə” anlamına daha çox uyğun gəlir [5, s.50]. Quran qissələri özünü Quranda iki formada göstərir. Belə ki, bir çox qissələr Quranda xüsusi deyil, ayrı-ayrı surələrdə epizodlar – ayələr şəklində verilir. Adəm, Nuh, İbrahim, Musa, İsa kimi peyğəmbərlərlə bağlı qissələr bu qismə daxildir. Bəzi qissələr isə Quranda ayrıca olaraq yer tutur. Bu baxımdan “Yusif” konkret olaraq müəyyən süjet və kompozisiyaya malik qissə kimi Qurani-Kərimdə 111 ayədən ibarət ayrıca bir surəni – 12-ci surəni təşkil edir [4, s.295-314].

Əsas hissə / Main Part

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında elə bir sənətkar tapmaq olmaz ki, o, öz yaradıcılığında “Yusif” qissəsinə xüsusi olmasa da, dolayısı ilə – xatırlama beyt-ışarə və təlimlər şəklində müraciət etməsin. Bu qəbildən olan əsərlərdə şairlərimiz müxtəlif məqamlarda hekayətin fərqli epizodlarından dənə-dənə bəhrələnməmişlər. Bu müraciətlər təsadüfi olmayıb, hər dəfə hekayətin

Qurani-Kərimdə də xüsusi vurğulandığı kimi, peyğəmbərlərlə bağlı qissələr bir öyüd-nəsihət, ibrət olaraq göndərilmişdir. Bir çox surələrin özündə qissənin (hekayətin) nazilolma səbəbini açıqlayan ayələr də vardır. Məsələn, “Yusif” surəsində bununla bağlı üç ayə verilmişdir: 1. “Yusifin və qardaşlarının əhvalatında (bu haqda) soruşanlar üçün (neçə-neçə) ibrətlər vardır” (7-ci ayə) [4, s.296]; 2. “Bu (Quran) isə ələmlərə yalnız bir öyüd-nəsihətdir!” (104-cü ayə); 3. “(Peyğəmbərlərin) hekayətlərində ağıl sahibləri üçün, sözsüz ki, bir ibrət vardır” (111-ci ayə) [4, s.313-314]. Belə bir məqsəd başqa surələrdə də açıqlanır: “(Ya Rəsulum!) Biz peyğəmbərlərin xəbərlərindən (başlarına gələnlərdən) ürayını möhkəmləndirəcəyəm (qəlbində qüvvət verəcəyəm) nə varsa, (hamısını) sənə nağıl edirik. Bu (surə) sənə haqq, möminlərə isə möizə və öyüd-nəsihət olaraq gəlmişdir!” (Hud surəsi, 120-ci ayə) [4, s.295].

Quran qissələri içərisində Yusif peyğəmbərlə bağlı hekayətin xüsusi yeri və çəkisi vardır. Təsadüfi deyil ki, Quranda bu qissə “əhsənül-qasas” (“ən gözəl qissə”) adlanır. Şübhəsiz ki, bu da hekayətin ifadə etdiyi məzmun və mənə gözəlliyi ilə bağlıdır. Dərin hikmətə və nəsihətəməz məzmununa görə sevilən bu qissə o qədər geniş yayılmışdır ki, təkcə bu mövzuda əsər yazan müəlliflər deyil, ona xüsusi müraciət etməyən sənətkarlar da böyük ilhamla yaradıcılıqlarında həmin hekayətdən bəhrələnməmişlər.

Bir tərəfini işıqlandırmaqla bu və digər qayə ilə bağlı bir zərurət kimi özünü göstərir. Bəzən hətta elə olur ki, şair hekayətdən aldığı hər hansı eyni bir epizodu müxtəlif əsərlərində bir neçə dəfə işləyir. Lakin hər müraciət təkrar deyil, başqa bir baxımdan, başqa bir səpkidə olub hər dəfə yeni səslənir, şairin demək istədiyi fikrin daha obrazlı və dəqiq ifadəsinə xidmət edir. Bu deyilənlər

XII əsr Azərbaycan epik şeirinin görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Nizami “Xəmsə”sində Adəm, İbrahim, İsa, Xızır, Süleyman və digər peyğəmbərlərlə bağlı Quran qissələrindən istifadə edilsə də, “Yusif” qissəsinə müraciət daha çoxluq təşkil edir. Doğrudur, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında “Yusif” hekayətinə xüsusi müraciət olunmayıb. Eləcə də şairin “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərinin heç birinə bu qissə ilə bağlı ayrıca mənzum hekayə daxil edilməmişdir. Ancaq bununla yanaşı, aparılan araşdırmalar göstərir ki, “Yusif” qissəsi ilə bağlı bir sıra epizod, motiv və cizgilər birində az, digərində çox olmaqla “Xəmsə”yə daxil olan bütün əsərlərdə ayrı-ayrı misra və beytlərdə səpələnmiş halda mövcuddur və həmin xatırlama-beyt və təlmihlər bütövlükdə hekayətin süjet xətti və ümumi məzmunu haqqında tam təsvir yaradır. Başqa şəkildə desək, “Nizami... əsərlərində obrazı və onunla əlaqədar sərgüzəşti – təhkiyəni vermir, üslubun xas lakonizminə sadiq qalaraq oxucunun öz hafizəsinə və məlumatına arxalanır. Əksinə, detal həm təsvirlərdə artıq məlum müəyyən bədii lövhəni bir daha canlandırır, yada salır, həm də şairə iç məqsədini açmaq üçün imkan, şərait yaradır” [1, s.530].

Araşdırmalarda Nizami sənətinin folklor qaynaqlarından danışılarkən, “Xəmsə”də “Yusif və Züleyxa” hekayəsi ilə bağlı bir sıra işarə – xatırlama-beytlər haqqında söhbət açılmış, amma sovet dövrünün ideologiyasına uyğun olaraq onlar Quran qissəsi kimi deyil, folklor motivləri kimi tədqiqatə cəlb edilmişdir [1, s.531-534]. Sonralar müstəqillik illərində Nizamının “Xəmsə”si Quran ayələri və qissə motivləri baxımından xüsusi tədqiqatə cəlb edilsə də, mövzu ümumi şəkildə araşdırılmış, “Xəmsə”də birində az, digərində çox olmağ şərti ilə yer alan müxtəlif Quran qissələri içərisində “Yusif” qissəsi bütün təfərrüatı ilə tədqiqatə cəlb edilməmişdir [2].

Məlumdur ki, Yusifin qardaşlarının paxıllığı nəticəsində quyuya salınması, bir qul kimi satılması, günahsız olduğu halda zindana salınması, yuxu təbir edərək zindandan azad olması, Misir sultanı dərəcəsinə yüksəlməsi, nəhayət, Yusifin atası Yaquba qovuşması “Yusif” qissəsinin əsas məzmun xəttini təşkil edir. Ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatında işlək olan “Yusifin köynəyi” (ya-

xud “üç köynək”) ifadəsi də müxtəlif anlamlar ifadə edir. Bu köynəklərdən biri qardaşlarının hiyləsi ilə qana boyanaraq atası Yəquba göstərilir. İkincisi, Süleymanın şər və bəhtanınin nəticəsi olaraq arxadan parçalanır. Üçüncüsü, Yaqubun gözlərinə nur gətirir. Onu da qeyd edək ki, Yusifin köynəyi ilə bağlı bu üç məqam da qissənin məzmununun əsas mərhələlərinə əhatə edir.

Yusif adı, hər şeydən əvvəl, Şərq ədəbiyyatında gözəllik simvolu kimi işlənir. Odur ki, Nizami də “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərin bir neçəsində yeri gəldikcə həmin məqama müraciət etmişdir. Təsadüfi deyil ki, şair “Xosrov və Şirin” məsnəvisinin baş qəhrəmanı Xosrovin təsvirində onun gözəlliyini Yusiflə müqayisəli şəkildə təqdim edir:

چنان مشهور شد در
خوبرونی
کی گفتی یوسف
مصرست گوئی

[7, s.175]

*(Gözəllikdə elə məşhur oldu ki,
Sanki Misirin Yusifi idi.)*

Yaxud “Yeddi gözəl” əsərində Misir şahzadəsinin dilindən verilən “Mahanın nağlı”nda Mahanın gözəlliyinin təsviri zamanı yenə Yusif xatırlanır, onun gözəlliyi Yusifə nisbət edilir:

بود مردی بمصر ماهان نام
یوسف مصریان بزبا نی

[6, s.858]

*(Misirdə Mahan adlı bir kişi vardı,
...Gözəllikdə misirlilərin Yusifi idi.)*

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, şairin Yusif obrazına müraciət etməsi heç də təsadüfi səciyyə daşmır. Nizami bədii məqsədə uyğun şəkildə qissədəki Yusifin gözəlliyi ilə bağlı məqamı önə çəkərək fikrin daha obrazlı ifadəsinə nail olur.

“Leyli və Məcnun” məsnəvisinin “Bu əsərin nəzmi və paxılların qəsdı haqqında” adlı hissədə isə şair məqsəddən asılı olaraq, Yusifin gözəlliyini onun qardaşlarının paxıllığı ilə müqay-

yisədə təqdim edir; gözəllikdə Aya bərabər olan, onunla bəhsə girən Yusif qardaşlarının paxıllığından yaxa qurtara bilməyərək quyuya atıldı:

یوسف که ز ماه عتیمی بیست
از حد بردان نمی رست

[6, s.519]

*(Ayla rəqabət edən Yusif,
Qardaşlarının kinindən (paxıllığından) qurtara bilmədi.)*

Öncə qeyd edildiyi kimi, Quran qissəsində qardaşlarının paxıllığı nəticəsində Yusifin quyuya atılması əsas motivlərdən biridir və buna Şərq ədəbiyyatında müxtəlif poetik məqsədlərlə çoxlu sayda müraciət olunmuşdur. Nizami “Xəmsə”sində də bu motivdən bədii məqsəddən asılı olaraq fərqli-fərqli məqamlarda dəfələrlə istifadə edilmişdir.

Nizami ilk məsnəvisi “Sirlər xəzinəsi”nin “Paxılların məzəmməti” adlı on beşinci məqalədə paxıllığın qorxunc bir bəla olduğundan, qoca şairlərin ona olan paxıllığından bəhs edərək düşünyü vəziyyəti dilə gətirir və bu məqamda özünü Yusifə bənzədirərək yazır:

اگر کنم اندیشه ز گرگان پیر
یوسفیم بین و به من بر مگیر

[6, s.103]

*(Əgər qoca canavarlardan şübhələnirsə
(narəhatamsa),*

Mənə irad tutma, mənəm Yusifliyimi nəzərə al.)

Quran qissəsindən məlumdur ki, paxıl qardaşlar gəzməyə getmək bəhanəsi ilə Yusifin atası Yaqubdan alıb aparırlar və sonda onu quyuya ataraq ağlaya-ağlaya atalarının yanına gəlib deyirlər ki, Yusif qurd yemişdir [Yusif surəsi, 11-17-ci ayələr, 4, s.297]. Şübhəsiz ki, qardaşlarının Yusifə qarşı olan belə bir münasibətin arxasında paxıllıq durur. Çünki Yusifin uşaq ikən gördüyü yuxu və bu yuxunun Yəqub tərəfindən təbir edilərək Yusifin gələcəkdə peyğəmbər olacağından xəbər verməsi və Yəqubun Yusifə olan sonsuz sevgisi məhz qardaşların paxıllığına səbəb olur. Nizami onun paxıllığını

çəkən bədxah şairlər haqqında bəhs edərkən məlum qissəyə müraciətlə fikrini daha əsaslı və obrazlı şəkildə ifadə etməyə nail olmuşdur.

Nizami yenə “Sirlər xəzinəsi”nə daxil olan “Qocalığın təsviri” adlı beşinci məqalədə “Yusif” qissəsinə istinadən yazır:

گم شده هر که چویوسف بود
گم شدند جای تأسف بود

[6, s.65]

*(Yusif kimi olanlar itiblər,
Onların itməyi də həmişə təəssüf doğurub.)*

Bu beytdə Yusif gəncliyi təmsil edir. Çünki gənclik Yusif kimi gözəl olmaqla yanaşı, əzab-əziyyətli, keşməkeşli bir yoldan keçir. Yusif peyğəmbərin cavanlığında başına gələn müsibətlər onun xoş gələcəyinin müjdəsinə çevrilmişdir. Şair təəssüflə qeyd edir ki, indi Yusif kimilər – insanlara örnək ola biləcək kimsələr yoxdur.

Nizami həmin məqalədə fikrin həm dəqiq, həm də obrazlı ifadəsi üçün təkrar olaraq yenə “Yusif” qissəsinə müraciət edir:

گر نه در این دخمه زندانیان
بی تپست آتش روحانیان
گرگ نمی یوسف جانش چراست
شیر دلی گریه خانش چراست

[6, s.66]

(Əgər bu məhbuslar daxması (olan dünyəyə),

Ruha qulluq edənlərin odu alovlandı, Yırtıcı qurdlar canın Yusifi olardı mı? Şir ürəklilər mətbəx pişiyi olardı mı?)

Təqdim edilən beytlərdə verilən fikir bir-biri ilə bağlı olduğu üçün onları ayırmaq çətindir. Çünki birinci beytdə fikir şərt şəkildə verilir. Dünyanı nəfsin köləsinə çevrilmiş məhbuslar daxmasına bənzədən şairə görə, ruha qulluq edənlərin odunun alovlanacağı təqdirdə yırtıcı qurdlar canın Yusifi olardı mı? Nizami burada da paxıllığın və nəfsin qulu olan Yusifin qardaşlarının Yəquba “Yusif qurd yedi” əhvalatını yada salaraq demək istəyir ki, “Ruha qulluq edən insanlar (ağlı, qəlbi və vicdanı Quranla

nurlanmış, bütün varlığı ilə uca Allaha təslim olmuş, imanlı, həyatını saleh əməllərə həsr etmiş insanlar) olmayanda cəmiyyət Yusifin atıldığı quyuya çevrilir. Ruha qulluq edən Yusiflər yoxdursa, yirtıcı qurdlar canını Yusifi olurlar, yirtıcı nəfis insanların varlığını ələ keçirir, onları idarə edir, insanlar bir-birinə düşmən olurlar, yaxşılar öləndə yaxşılıq da ölür” [9, s.143].

“Sirlər xəzinəsi”nə daxil olan “İnsanın başqa heyvanlardan üstünlüyü haqqında” adlı yeddinci məqalədə də Nizami göstərir ki, insan öz cismini (bədənini) qırx gün hər cür çirkin əməllərdən uzaqlaşdırıb həbsdə, yəni məhrumiyyətdə saxlasa, onu candan da pak və təmiz edər. Məlumdur ki, Allah-taala haqq aşıqlarını müəyyən məhrumiyyətlərə düşür edərək onların inam və etiqadını sınağa çəkir. Onlar bu imtahanı uğurla çıxaraq mənən təmizlənilir, sadıq və dəyərli bəndəyə çevrilirlər. Şair bu məqamda xalq arasında işlənən “Mərd kişi zindanda tanınar” məsələni işlədərək yenə “Yusif” qissəsinə müraciət edir:

مرد به زندان شرف آرد بنست
یوسف از این روی به زندان نشست

[6, s.74]

(Kişi zindanda şərəf qazanar.

Yusif buna görə zindanda oturdu.)

Bu beytdəki kiçik işarə ilə şair Yusifin zindan həyatını tam şəkildə işıqlandırmış olur. Çünki Misir əyanının qadını Züleyxanın atdığı böhtana görə həbs olunub zindana atılan Yusif orada yuxu yozmaqla məşurlaşaraq ad qazanır və Misir hökmdarının yuxusunu təbir etdikdən sonra yüksək mənəbə sahibinə çevrilir. Göründüyü kimi, hər iki əhvalatı bir-biri ilə əlaqələndirən şair məqsədinə daha uğurla nail olmuşdur.

Nizami “Xəmsə”yə daxil olan məsnəvilərinə də müxtəlif poetik məqsədlərlə “Yusif” qissəsindəki məşhur turunc səhnəsinə də dəfələrlə müraciət etmişdir. Müəllif bu müraciətlərində oxucunun hafizəsinə və qissə ilə bağlı məlumatına əsaslanmış, vermək istədiyi fikrin obrazlı ifadəsinə nail olmuşdur. “Xəmsə”də həmin epizodla bağlı bir çox məqamlar vardır. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək. Quran qissəsindən məlumdur ki, vəzirin arvadı Züleyxa Yusifə

meyil edərək onunla yaxınlıq etməyə çalışsa da, istəyinə nail olmur. Bununla bağlı Misirdə sözsöhbət, dedi-qodular yaranır. “(Züleyxa qadınların) gizli dedi-qodularını (məkrini) eşitdikdə onlara xəbər göndərüb ziyafətə dəvət etdi, onlar üçün gözəl (mütəkkəllərlə, xalılarla döşənmiş bir otaqda ləzzətli təamlardan ibarət) bir məclis düzəltdi. Onların hər birinə (meyvə kəşib soymaq üçün) bir biçəq verdi, sonra (Yusifə): “Onların qarşısına çıx!” – deyər əmr etdi. (Qadınlar Yusifi gördükdə (gözəlliyinə heyran olub) onu həddindən artıq təriflədilər və (özlərini itirib əllərindəki turuncun qabığıni soymaq əvəzinə) əllərini kəsdilər” [4, s.300].

Bu epizodla bağlı müraciətlərdən biri “Xosrov və Şirin” məsnəvisindəki “Xosrovun Bəhram Çubinin ölümündən xəbər tutması” fəslindədir. Müəllif burada Rum qoşununun Bəhram Çubini öldürdükdən sonra Xosrovun taxta-taca çıxması səhnəsi ilə Quran qissəsindəki epizod arasında bağlılıq yaradır:

بر آمد یوسفی نارنج در دست
ترنج مه زلیجا وار بشکست

[7, s.319]

Əlində narınc olan bir Yusif gəlib

Ayın turuncunu Züleyxa kimi sındırdı.

Şairə görə, Yusif əli narıncı fələk kimidir. Sübh çağı Günəşi narınc kimi əlində tutmuşdur. Ay da turunca bənzədilir. Günəşin doğması ilə Ay məhv olduğu kimi, Yusif də öz eşqi ilə Züleyxanı məğlub etdi. Beləliklə, Nizami Bəhram Çubinin ölümündən sonra Xosrovun taxta-taca çıxmasını Quran qissəsinə müraciətlə obrazlı şəkildə verməyə nail olmuşdur.

“Xosrov və Şirin” əsərindəki digər bir müraciət isə “Şirinin Fərhadın görüşünə getməsindən Xosrovun xəbər tutması və Fərhadı hiylə ilə öldürməsi” fəslinə aiddir. Əsərdən məlumdur ki, Xosrov Fərhadın Şirinə olan məhəbbətindən dönməsi üçün əlindən gələni edir, heç bir nəticə olmadıqda isə hiyləyə əl atır. Nizami Xosrovun hiylə işlədərək Fərhadın ölümünə nail olması səhnəsində yenə “Yusif” qissəsindəki məlum epizodu yada salır:

چو یوسف زین ترنج ار سر نتابی
چو نارنج از زلیخا زخم یابی

[7, s.456]

(Yusifə bu turuncdan baş qaçırmasan,
Narınc kimi Züleyxadan yara alarsan.)

Şairə görə, hiylə və məkrə dolmuş dünya bir narıncı xatırladır. Əgər sən bu dünyadan əl çəkməsən, Züleyxanın əli ilə narınc kimi doğransan.

“Leyli və Məcnun” məsnəvisinin “Leyli və Məcnunun biri digərinə aşiq olması” fəslində də yenə Nizami Quran qissəsinin sözügedən epizoduna müraciət edir. Şair Leylinin Məcnuna heyranlığı səhnəsində həmin epizodu təlimli şəkildə belə verir:

زان تازه ترنج نو رسیده
نظاره ترنج کف بریده

[6, s.535]

(O yeniyetmə təzə turunca (Qeysə)
Baxdıqca turunca bərabər əl də kəsildi.)

Nizamının “Yeddi gözəl” əsərində də “Yusif” qissəsindəki turunc səhnəsinə müraciət vardır. Lakin bu müraciət heç də əvvəlkilərin təkrarı olmayıb, tamamilə fərqli bir məqamda və anlamda işlənmişdir. Belə ki, həmin xatırlama-beyt əsərin “Kərəmətli Peyğəmbərin meracı” fəslinə aiddir:

نازنینان مصر این پرگار
بر تو عاشق شدند یوسف وار
خیز تا در تو یک نظاره کنند
هم کف و هم ترنج پاره کنند

[6, s.686]

(Bu pərgarın Misir nəzənləri
Yusifə aşiq olublar.
Ayağa qalx, ta sənə bir nəzər salsınlar,
Həm əllərini və həm turuncu kəssinlər.)

Məhəmməd peyğəmbərə müraciətlə verilən bu hissədə Merac gecəsinə işarə olunur. Şairin bu məqamda hekayətdəki məlum turunc səhnəsinə xatırlatması təsadüfi səciyyəyə daşımır. Əs-

lində, “Yusif” qissəsindəki bu səhnə heyranlıq və özünü unutmaq anlamını ifadə edir. Qissədəki səhnədən məlumdur ki, Züleyxanın təşkil etdiyi məclisdəki əyan qadınları – Misir nəzənləri Yusifi görərkən onun gözəlliyinə heyran olaraq özlərini unutmuş və turunc yerinə əllərini kəsmişlər. Nizami də Məhəmməd peyğəmbərin təsvirində həmin epizodu yada salaraq demək istəyir ki, merac gecəsi də səma cisimləri – planetlər Məhəmməd peyğəmbərin gözəlliyinə heyran olaraq özlərini itirmiş, ona aşiq olmuşlar. Nümunələrdən də göründüyü kimi, şairin eyni epizoda hər bir müraciəti fərqli məqsədlərə xidmət etmiş və müəllif bununla da fikrin daha dəqiq və sarrast ifadəsinə nail olmuşdur.

“İskəndərnamə” məsnəvisinin “İqbalnamə” hissəsində Nizami Məhəmməd peyğəmbəri tərif edərək göstərir ki, əgər Adam behiştədən bu torpağa gəlmişsə, o torpaq xəzinəsi (Məhəmməd peyğəmbər) pak behiştə getdi. Daha sonra isə Nizami Quran qissəsinə müraciət edərək yazır:

اگر آمد برون ماه یوسف زچاه
شد آن چشمه از چاه بر او ج ماه

[8, s.7]

(Əgər Yusifin ayı quyudan çıxdısa,
O çeşmə (mənbə) quyudan qalxaraq aya yüksəldi.)

Nizami “Xəmsə”sində Quran qissəsindən gəlmə olan “Yusifin köynəyi” ifadəsinə də müxtəlif məqamlarda müraciətlər vardır. Şair “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin “Nasihət və kitabın sonu” fəslində öz vəziyyətini və bu məsnəvisini onun özündən sonra gələcək nəsillərə qalacaq bir əsər kimi dəyərləndirərkən həmin ifadəni xatırladır:

اگر من جان محجوبم تن اینست
وگر یوسف شدم پیراهن اینست

[5, s.472]

(Əgər mən örtülü canamsa, bədənəm budur,
Əgər Yusif olsam, köynəyim budur.)

“Yeddi gözəl” məsnəvisində yeddinci iqlim padşahın qızının söylədiyi əfsanədə xəcə ilə

bağlı əhvalatda yenə Yusifin köynəyi ilə bağlı məqama müraciət edilsə də, bu dəfə göz önündə başqa bir səhnə canlanır. “Yusif” surəsindəki həmin epizoda nəzarət salaq: “(Yusif canını qurtarmaq, Züleyxa da onu yaxalayıb kamına çatmaq məqsədilə) hər ikisi qarıya cumdu. (Züleyxa) onun köynəyini arxadan cırdı” [4, s.299]. Nizamının aşağıda təqdim olunan müraciətində isə məhz Yusifin köynəyi ilə bağlı “Yusif” qissəsindəki səhnəyə diqqət yetirir:

يوسف ياره كشته را جستند
چون زليخا ز دامش رستند

[6, s.908]

(*Avara düşmüş o Yusif axtarıb tapdılar,
Züleyxa kimi ətəyindən yapışdılar.*)

“Leyli və Məcnun” məsnəvisinin “Məcnunun atasının oğlunu görməyə getməsi” fəslin-

dən götürülmüş aşağıdakı nümunədə isə oğlu Yusifdən ayrı düşmüş, ağlamaqdan gözləri kor olmuş Yəqub xatırlanır. Nizami Məcnunun atasının əhvalı ilə Yusifin atası Yəqub arasında bir uyğunluq yaradır, bununla da Məcnunun atasının əhvalının təsvirində fikrini daha dəqiq ifadə etməyə müvəffəq olur:

كان پير پسر بياد داده
يعقوب ز يوسف افتاده
چون مجنون را ميده دل ديد
ز آرامش او اميد بيريد

[6, s.608]

(*Oğlunu bada vermiş o qoca,
Yusifdən ayrı düşmüş Yəqub,
Elə ki Məcnunu qəlbi ürkmüş gördü,
Onun sakitləşəcəyindən (ram olacağından)
ümidini üzdü.*)

Nəticə / Conclusion

Təqdim edilən bu nümunədən də görüldüyü kimi, Nizamının “Yusif” qissəsinə müraciəti təsadüfi səciyyə daşımır. Şair “Yusif” qissəsindən gəlmə motivlər hesabına yaratdığı səhnə və obrazları özünəməxsus bir tərzdə daha uğurla, yeni bir biçimdə təqdim etməyə müvəffəq olmuşdur. Ümumiyyətlə, “Xəmsə”də sözügedən qissədən həm fikrin ifadəsi zamanı, həm də obrazlar sistemi baxımından çoxlu sayda bəhrələnmə və müraciətlərin heç biri təkrar kimi gö-

rünmür. “Xəmsə”də “Yusif” qissəsinə aid olan xatırlama beyt-ışara və təlmihlər bir daha sübut edir ki, Nizami kimi söz ustası öz fikirlərinin daha dolğun, dəqiq, obrazlı və poetik şəkildə ifadəsi üçün yeri gəldikcə məqsəddən asılı olaraq Quran qissələrinə (“Yusif” qissəsinə) də dö-nə-dönə müraciət etmiş, onlardan həm ideya-məzmun, həm obrazlar sistemi, həm də çeşidli bədii vasitələr kimi bəhrələnməyə məqsədində daha uğurla nail olmuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Azadə R. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı: “Elm”, 2014.
2. Babayev X. Nizamının “Xəmsə”sində Quran ayələri və qissə motivləri. Bakı: “Elm”, 1999.
3. Qasımova A. Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynağı kimi. Bakı: “Nurlan”, 2005.
4. Qurani-Kərim və Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev). Bakı: “Şərq-Qərb”, 2012.
5. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq (Ensiklopedik lüğət). Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998.
6. کلیات خمسہ حکیم مظاہمی گنجوی، با ہتمام: م. درویش، مقدمہ و شرح حال از: شبلی نعمانی، تہران، ۱۳۶۶.
7. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Elmi-tənqidi mətni tərtib edən: L.A.Xetaqurov). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960 (farsca).
8. Nizami Gəncəvi. İqbalnamə (Elmi-tənqidi mətni tərtib edən: F.Babayev). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1947 (farsca).

9. Hacı S. Həzrət Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” dastanındakı V-IX məqalələrin şərhli. 7-ci kitab. Bakı: “Nafta-Press”, 2014.

Коранические мотивы в «Хамсе» Низами Гянджеви (на основе главы «Юсиф»)

Атаами Мирзоев

Доктор филологических наук

Институт литературы им. Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: ataemi@rambler.ru

Резюме. Мотивы Корана считаются одним из неиссякаемых сюжетов идейно-художественных источников классической азербайджанской литературы. Как и величайшие мастера Востока, Низами Гянджеви (1141-1209) также во всех поэмах, входящих в его «Хамсе», отводит широкое место мотивам из повествований Корана. В поэмах стихотворец наряду с повествованиями Корана, связанными с именами Адама, Ибрагима (Авраама), Исы (Иисуса), Хызра, Сулеймана (Соломона) и других пророков, чаще обращается к главе «Юсиф». Исследования показывают, что во всех произведениях, входящих в «Хамсе», в той или иной частотности в отдельных строках и бейтах есть множество эпизодов, мотивов и штрихов, связанных с разделом «Юсиф», и все они создают полное представление о его сюжетной линии и общем содержании. Во всех поэмах, входящих в «Хамсе», Низами за счёт удачного использования заимствованных мотивов из раздела «Юсиф», добивается как более полного, точного, образного поэтического выражения мысли, так и передачи идейного содержания, системы образов и многообразия поэтических средств.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Коран, мотив, кисса «Юсиф», Ягуб, Зулейха